

SLAVNOSTNI GOVOR JANE MLAKAR ADAMIČ, PREJEMNICE MURKOVE NAGRADE ZA ŽIVLJENJSKO DELO V LETU 2017

Slovesna podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkovih listin za leto 2018
Katapult, Trbovlje, 11. november 2018

Spoštovane kolegice in kolegi, visoki gostje in tisti, ki ste z nami po službeni dolžnosti!

V veliko čast mi je, da na praznik etnološke stroke stojim pred vami na govorniškem odru. Močno podoživljam lanskoletno občutje ob prejetju Murkove nagrade, namreč tremo, ki je letos še večja. Po pravici povedano sem na vas, dragi kolegi in cenjeno občinstvo, v zadnjih dveh mesecih mislila več kot prejšnjih skoraj 33 let, odkar sem se kot etnologinja zaposlila v ZMT.

Kaj bi vas utegnilo zanimati, česar danes še niste slišali? Boste na udobnih stolih po celodnevem pohajkovanju zasпали? Ker je ta možnost kar realna, se mi je sprva zdelo škoda časa za velike teme, zato sem se namenila predstaviti eno manjšo, obrobnejšo temo – povprečnega kustosa etnologa v majhnem muzeju. A mimo tega, da se z letošnjim letom rudarstvo definitivno poslavlja iz naših dolin, preprosto ne morem. In na tem mestu se obe temi (velika – rudarstvo in majhna – zaskrbljeni etnolog) prepleteta.

Zgodovina

Današnja ekskurzija je bila namenoma načrtovana tako, da ste morda zaslutili Zasavje (bi rekla »začutili«, a mi gre slogan *I feel Slovenia* tako na živce, da tega preprosto ne morem). Danes smo Trbovlje prehodili po časovnem traku. Ob Savi so kot prvi omembe vredni naseljenci imeli svoje posle Rimljani. Malo naprej od tam, kjer smo jo prečkali, so tisti, ki so preživeli brzice na mokri prometnici, Savusu in Adsaluti, postavili svetišče. Sama sreča, da jih premog še ni »brigalk«, sicer bi bili prisiljeni v bliskovit »razvoj« že 2000 let prej. Ušli mu nismo. Ko je industrijska revolucija začela pljuskati tudi v Evropo, je »zmajeva kri« v odročnih zasavskih dolinah dobila pravo veljavo. Tako veliko, da je bila trasa južne železnice zaradi nje speljana ob Savi, ne oziraje se na mnogo dražjo in zahtevnejšo gradnjo. In to je bilo tudi edinkrat v zgodovini, da je šla kakšna »prometna os« skozi Zasavje. Po preizkušnem receptu je premog kot osnovni energetski vir začel poganjati tudi težko industrijo. Nastajale so številne »fabrike«, kar je pripeljalo do tega, da je bilo Zasavje na polovici 19. stoletja prvo industrializirano območje današnjega slovenskega prostor in zibelka slovenskega proletariata.

Od zadnje četrtine 19. stoletja je bila za razcvet treh dolin najbolj zaslužna Trboveljska premogokopna družba – Trifailer Kohlenwerks-Gesellschaft ali TPD – multinacionalna delniška družba s sedežem na Dunaju. V regijo je prinesla na tisoče delovnih mest. Pustimo zdaj, kako in koliko plačanih ... Za svoje zaposlene je tudi gradila, v glavnem kolonije. Niso bile drage, odštele so se od dobička in svoje habitante z jekleno »špago« privezale na firmo. Nekaj smo si jih ogledali. Kje se je zalomilo, da se je masa naroda »rebelila«, še preden jim je kdo razlagal o delavskih pravicah, bi težko rekli. Prve so se zoper svojega »štajgarja« dvignile dninarice na dnevnem koku leta 1876, potem se je pa kar »peljalo«. TPD je izkazovala dobičke, proletarijat pa množično nerazumevanje za varčevalne ukrepe. Grdo so izsiljevali. Najbolj leta 1934, ko tri dni niso hoteli iz jam, kamor so se zaprli brez hrane in vode. Do takrat si je Zasavje že pridelalo nov imidž – o tem je iz prve roke prepeval trboveljski Slavček, znameniti otroški pevski zbor, ki je še po Evropi in Ameriki raznesel glas o lepotah rudarskih revirjev: »Mi smo pa od tam doma, kjer se sonce ne smehlja, kjer ni tratice nobene, kjer ni šumice zelene, tam pri nas je črn dim, črna fabrika pod njim, a pod fabriko so rovi, črni v njih noči in dnovi ...«² Po drugi svetovni vojni je narod, vajen krampov in lopat, še bolj poprijel. Rušili so rekorde v izkopu premoga, saj ga je domovina potrebovala, udarnik pa je potreboval družbeno veljavo in po možnosti še radio za nagrado. V šestdesetih letih se je že slutila kriza premogovnih zalog in premogovništva, izkop premoga se je začel zmanjševati. Skoraj sočasno s tem so se v regiji začele pojavljati nove dejavnosti, tiste in takšne, ki so zaposlovale nekvalificirano žensko delovno silo, medtem ko je moška delovna sila lahko še naprej stregla težki industriji in specifični dejavnosti. Centralno vodena dogovorna ekonomija je prižgala zeleno luč za novo termoelektrarno (1968), porabljala je slabše vrste premoga, podaljšala je obstoj rudnika in skupaj z že obstoječo cementarno, opekarno ... z zasebnimi kurišči ... zastrupljala zrak, zemljo, vodo. Saj ne, da tega

2 Pesem rudarskih otrok, besedilo Vladimir Klemenčič, uglasbil Emil Adamič.

1 Vsi poudarki so poudarki avtorice.

ne bi bili vajeni. Dve stoletji so bili umazanija in strupi pač kolateralna škoda enostranske/ga gospodarske/ga napredka/usmeritve. Rešitev? Enakomerna porazdelitev žvepljenih plinov po vsej Sloveniji. Tako je bil leta 1976 zgrajen najvišji dimnik v Evropi, drugi na svetu, najbolj prepoznaven simbol Trbovelj in nemi pripovedovalec zgodbe o zasavski preteklosti. Kmalu po izgradnji kolosa so presahle subvencije spodbudile ekološka gibanja. Po izgubi jugoslovanskih trgov (po letu 1991) je šlo z industrijo, rudarstvom in regijo v celoti samo še strmo navzdol. Leta 1999 je vseslovenski referendum odločil, da v Zasavju, ki je bilo opredeljeno kot energetska regija, ne bomo imeli TET3, pač pa bomo ob sočasnem zapiranju rudnika podaljšali delovanje TET2. Do leta 2010 smo že bili najbolj bolna in onesnažena regija v državi. Paradoksalno pa je, da ravno na takem humusu, pognojenem s celim spektrom tehničnih znanj, s tradicijo inovatorstva in zasavske trme, uspevajo perspektivna središča za zagonska podjetja in podjetja, ki so konkurenčna na svetovnem trgu. Stvari se obračajo na bolje. Vidimo izhod. Dosegli ga bomo čez x let in (najbrž) bomo ponosni, da smo zmogli ta prehod, to bolečo levitev iz človeku in okolju škodljive stvarnosti v nekaj boljšega. A kako in predvsem s čim bomo pojasnjevali bodočim generacijam, kakšen preskok je regija naredila? Nam bodo morali verjeti na besedo? Kaj bo z rudarsko in industrijsko dediščino?

V preteklosti je bilo rudarstvo v Zasavju tako vseobsegajoče, da je ključno zaznamovalo prostor. Vplivalo je na prostorski razvoj, na urbanizacijo, narekovalo je življenjski slog ljudi. Oblikovalo je snovno in nesnovno dediščino. Po mojem spominu zadnjih več kot 30 let skorajda ni bilo etnološke oziroma muzeološke raziskave, ki se ne bi vsaj na neki točki prepletla z rudarstvom. Bilo je tako vseobsegajoče in vseprisotno, da ga nismo videli (se ga nismo zavedali), ni bilo točke, s katere bi ga lahko opazovali od zunaj. Morda je bilo tudi zato veliko neprecenljivih kosov zavrženih, odtujenih, podarjenih, skratka, izgubljenih. Nepremičnine so bile evidentirane, vpisane v register kulturne dediščine. Med njimi prevladujejo tehniški spomeniki, kot so jama, »šohti«, vhodi v rove.

Odnos države

Strokovnjaki se strinjajo, da na območja industrijske dediščine po likvidaciji ali prestrukturiranju proizvodnje intenzivno pritiska kapital, ki dediščine ne vidi kot priložnost, ampak predvsem kot oviro, zato poskuša zmanjšati njeno vrednost. **»Dediščina, ki je pomembno sooblikovala identiteto slovenskega prostora zadnjih dvesto let, se predstavlja kot nepomembna, nekakovostna in škodljiva, skratka primerna predvsem za odstranitev«** (Spletni vir 1), je pred 13 leti zapisala dr. Sonja Ifko, specialistka za industrijsko dediščino. Koliko smo od takrat napredovali?

Decembra 2017 je bila v Trbovljah na obisku Vlada. Gospodarski minister je med obiskom v regiji izpostavil dejstvo, da je Zasavje degradirano območje, pri sanaciji teh območij pa je za državo velik izziv tudi dejstvo, da so **»določeni objekti pod spomeniškim varstvom, kar investitorje odvrača od obnove degradiranega območja«** (Spletni vir 2). Hm ... »... zato si ministrstvo za gospodarski razvoj v sodelovanju z ministrstvom za okolje in prostor ter ministrstvom za kulturo vseskozi prizadeva, da bi našli ravnotežje med gospodarskim, kulturnim in okoljskim interesom« (Spletni vir 2), ker so ti interesi očitno daleč vsaksebi. V prevodu: za gospodarsko ministrstvo industrijska dediščina očitno še dolgo ne bo priložnost.

Lokalna skupnost

Zakon o postopnem zapiranju rudnika, sprejet leta 2000, je naložil družbi RTH, d. o. o., tako sanacijo degradiranih in po rudarjenju opustelih površin kot tudi skrb za tehniško dediščino rudnika. Te je v resnici ostalo bore malo, večino ste danes videli. Skoncentrirana je okoli glavnega vhoda v jamo, ki se je k sreči ne da prodati. Narejenih je bilo nemalo načrtov, kaj s tehniško dediščino početi, kako jo upravljati, v resnici pa so vse to računali brez krčmarja. Če ni vpisana v register dediščine in se lastnik odloči, da jo bo podrl, jo bo pač podrl.

Vzemimo za primer gnijočo stavbno gmoto sredi Trbovelj – kolonijo Njiva, za katero se lastniki ne menijo več. Je ena od štirih trboveljskih kolonij, ki so razglašene za spomenike lokalnega pomena in se ščitijo kot naselbinska arhitektura. Njiva je najboljši možni prikaz arhitekture za delavce, za rajo. Zgrajena je bila pred koncem 19. stoletja, v času, ko se je taista raja konstituirala kot razred in se prvič v zgodovini zavedla svoje moči. Njen genski zapis nosimo v sebi, pa če nam je to všeč ali ne. Generacije ljudi so odraščale, se starale in umirale na Njivi. Dejstvo je, da zgodbe skupnosti tvorijo širši kontekst družbe, in dejstvo je tudi, da so te razdrapane kolonijske bajte naša posebnost. Najbrž v vsem srednjeevropskem prostoru ni najti takšne koncentracije delavske arhitekture kot ravno v Trbovljah. Njiva stoji le še zato, ker ima status lokalnega spomenika. Narejenih je bilo nemalo načrtov, kako jo obnoviti, osmisliti, oživiti ... Na neki točki, tisti, na kateri dediščina ni priložnost, ampak ovira, se vedno znova vse zalomi. Ena od težav z degradiranimi območji naj bi bilo po besedah prej omenjenega ministra lastništvo, ki da je po večini zasebno. Večina stanovanj na Njivi je v lasti državnega stanovanjskega sklada, manjši del je občinskih, nekaj pa je zasebnih. Prejšnji lastnik in upravljavec večine njivskih stanovanj (hčerinska družba RTH) je v javnosti iskal podporo za njeno rušitev z zelo primitivnimi argumenti: pogledjte, v kakšnem stanju vendar je! In nihče ni vprašal, zakaj je v takšnem stanju. Kje je tukaj odgovornost lastnika in upravljavca? Na ministrstvo za kulturo

so podali predlog, da se s kolonije umakne spomeniško-varstvena zaščita. Predlog je bil takrat zavrnjen, a kjer je volja, je tudi pot. Registrirano dediščino ali spomenik je izjemoma dovoljeno odstraniti, »če se ugotovi njena dotrajanost ali poškodovanost, ki je ni mogoče odpraviti z običajnim sredstvi, ali če dediščina ogroža varnost ljudi in premoženje« (Spletni vir 3). Kar bo nedvomno kmalu ugotovil pristojni inšpektor. Tako je taktično načrtno zamenjanje kolonijo potisnilo na zeleno miljo in bomo lahko skupaj s Svetlano Makarovič recitali: »Buldožer zarjove, ruši in podira, stena se sesuje, množica se zbira, pridite pogledat, prav zabavno je, ko se kaj uniči, ko se kaj podre« (Makarovič 2015).

In vendar – zaključek

V preteklosti smo na marsikaterem področju podirali rekorde, niso nam bili vsi v čast! A zgodovine si ne izbiramo sami. Je, kakršna je. S strokovnega vidika je povsem neutemeljeno ohranjati le t. i. »rudarsko dušo«, karkoli že to je. Ni res, da je vse drugo nepomembno. Za začetek bo imela duša resen stanovanjski problem, če ne bo imela kje bivati. Avtentičnosti pač ne more nadomestiti še tako izpopolnjen navidezen model. Če se odločimo, da smo prerasli povojno obdobje, v katerem je bilo slabo vse, kar je bilo staro, in sprejmemo dejstvo, da dediščina z leti pridobiva vrednost (in ne obratno), je čas, da jo z vsem dolžnim spoštovanjem do prednikov in lastne podobe ohranimo. Da se da, je bilo že večkrat dokazano. Pohvalimo se lahko z edino v celoti obnovljeno delavsko kolonijo v Sloveniji – Občinsko kolonijo, ki pa edina v Trbovljah ni bila rudarska. Vzorno je obnovljena ena od hiš v Kurji vasi, ki jo je odkupila Občina in jo bo spremenila v t. i. razpršeni hotel. Trudijo se tudi pridobiti sredstva za obnovo posameznih kolonijskih hiš. Danes se kolonijski/skupnostni tip gradnje spet vrača v arhitekturo, saj funkcionalistični »čebelnjaki« s stotinami

večjih ali manjših celic pač niso več bivanjski ideal. Kolonije so tako predvsem priložnost za v prihodnost zazrtega urbanista in gradbinca. Morda prihajajo časi, ko se bo kakšna prenova zgodila ne zaradi spomeniškega varstva, ampak zaradi kapitalskih interesov, ki so pri teh stvareh veliko hitrejši in učinkovitejši.

Za konec naj citiram spoštovanega kolega dr. Damjana Ovsa: »Za arhitekturo je pomembno, da ima svoj *genius loci*. To je tista krajevna posebnost, ki ločuje mesto od vseh drugih mest, ki mu daje identiteto, ga dela domačega prebivalcem in mu daje enkratnost ter usodo« (Spletni vir 4). Zdaj bi bil čas, da skušamo vsaj eno kolonijo vpisati v nacionalni register kulturne dediščine. Recimo, da bo to prihodnji izziv zaskrbljenega etnologa v degradirani regiji.

Srečno!

Vir

MAKAROVIČ, Svetlana: *Šansoni*. Ljubljana: Sanje, 2015.

Spletni viri

Spletni vir 1: MATOS, Urša: Pozabljena dediščina, 26. 6. 2005; <https://www.mladina.si/97880/pozabljena-dediscina/>, 4. 2. 2019.

Spletni vir 2: Vlada v Zasavju o zagonskih podjetjih, ukrepah za boljši zrak ter številnih drugih projektih; http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/Sporocila_za_javnost/2017/12/Zasavje/Sporocilo_za_javnost_-_Zasavje_-_05122017.pdf; 4. 2. 2019.

Spletni vir 3: Odstranitev spomenika ali registrirane dediščine; http://www.mk.gov.si/si/storitve/postopki/varstvo_kulturne_dediscine/odstranitev_spomenika_ali_registrirane_dediscine/; 4. 2. 2019.

Spletni vir 4: OVSEC, Damjan: Kako sodobna arhitektura uničuje način življenja in integriteto človeka. *Glasnik SED* 49 (3–4), 2008, 149–151; https://dmi.zrc-sazu.si/sites/default/files/sed_notranjik_48_3_4_270_210_net.pdf; 4. 2. 2019.